

מבוא

העדות הספרותית מוכיחה כי ברוב האלף הראשון והאלף השני לספירה, יהודים למדו, קראו וכתבו בעברית ואף שמעו עברית בהקשרים שונים של מעגלי החיים. בתקופה זו, השפה הארמית והיוונית היו שפות התקשורת הבינלאומית והמסחרית של התקופה, ושפות הדיבור של ארצות שיהודים התגוררו בהן. במקביל, במאות הראשונות אחרי חורבן בית המקדש ועד לכיבוש האסלאם, הפכה בהדרגה השפה הערבית לשפת התקשורת התרבותית הרווחת. חכמי הלשון העברית באלף הראשונה והשנייה לספירה, מיקדו את מלאכתם בחיבור ספרים שונים בשפה הערבית, כמו גם תרגום סידורי התפילה, ספרי הדקדוק, ספרי ההלכה והפילוסופיה לערבית. תקופה זו כונתה תקופת הגאונים שבה התרחבה הלשון העברית במידה לא מבוטלת בהשראת הלשון הערבית והמחשבה הפילוסופית היוונית (אליאור, 2013).

תקופת ימי הביניים בתולדות הספרות העברית, מאופיינת כתקופה שבה חדלה העברית לשמש כלשון דיבור ומעמדה בקהילות ישראל נתהווה ונתגבש כלשון של קריאה ותפילה. מעבר לכך, בעקבות כיבושי הערבים במאות השביעית והשמינית לספירה, באו היהודים במגע עם לשון שמית חדשה, הלשון הערבית, מעיראק במזרח ועד צפון אפריקה וספרד במערב. הלשון הערבית הדיחה את לשונות הדיבור האחרות ואומצה בפי היהודים כלשון דיבור עיקרית ככל שהתבסס השלטון הערבי במרחב זה. מלומדים ערבים תיעדו והסבירו את אוצר המילים הערבי דרך מילונים וספרי דקדוק משוכללים אשר עיצבו את ספרות חכמת הלשון הערבית (ממן, 2007).

מכוח נסיבות היסטוריות אלו, היהודים שחיו תחת שלטון ערבי, סיגלו לעצמם את הלשון הערבית: תחילה, בדור הראשון לכיבוש, כשפה נלמדת הנדרשת לחיים היומיומיים שלהם בסביבה, ובדורות שאחריו – כלשון אם. חשוב לציין כי השפה הערבית שימשה בדיבור לאורך מאות שנים ברציפות ואילו העברית נכרתה מן הדיבור בתקופת ימי הביניים, משלהי המאה השנייה לספירה ועד סוף המאה התשע-עשרה. שבירת רצף זה גרמה לאובדן של חלק נכבד מאוצר המילים העברי והיצמדות לשנה המדוברת הקבועה-הערבית. השפה העברית נלמדה כחלק מן המורשה התרבותית היהודית אשר נמסרת מדור לדור מאב לבן. כך הפכה העברית להיות השפה השנייה שחייבו ללמד בשל נסיבות היסטוריות ודתיות (ממן, 1998).

חכמי הבלשנות הלשונית העבריים נאלצו להשתמש במילונים ובספרי הדקדוק הקיימים בסביבתם הטבעית אצל חכמי לשונות אחרים. לכן, מדקדקים עבריים שחיו באזור הדיבור הערבי הושפעו מחכמי הלשון הערבית, בעיקר במה שנוגע למסגרות הדיון ולאימוץ המושגים והמונחים של המדקדקים העבריים. כך למשל, מדע הפילולוגיה השמית (עברית-ארמית-ערבית) המשווה המדקדקים העבריים לא למדו מזולתם אלא חידשוהו מדעתם. הם התבססו על חיבורי דקדוק ומילונים ערביים שמהם יצרו אבני בניין והעניקו לו ממד חדש לחומרים שחצבו קודמיהם. חכמי הלשון העבריים בעצם שדרגו בעיה מן המעלה הראשונה לבעיה מן המעלה השנייה על בסיס מקורות ערביים (ממן, 2014).

יחד עם זאת, חשוב לציין כי בעת אימוץ המונחים הערבים בתחומים שונים, תבנית החיבור, דרך הצגת העניין, הטרמינולוגיה והטיעון, הרי שאת האסמכתאות והדוגמאות היהודיות הביאו מן המקרא או מן הספרות התלמודית, למרות שהמקורות עצמן נלקחו מן הקוראן המוסלמי. המקרא אשר התבסס על מסורת שהועברה בעל פה, אילצה את הפרשן או המילונאי העברי, להתמודד עם פשוטו של כל מונח ומונח במקרא, גם אם לא שרדה לגביו מסורת מגובשת וחד-משמעית. המפגש של הפרשן או המדקדק עם הערבית אפשר לו להבין את מהות המונח והסבריו. או מדקדק ידע להבחין בין הלשון כמהות מופשטת

סקירת ספרות

רבי יונה אבן-ג'נאח היה מגדולי המדקדקים והמילונאים בתקופת ימי הביניים, אשר חי ופעל בספרד במחצית הראשונה של המאה האחת עשרה לספירה. הספרות המחקרית ממעיטה בפרטים הביוגרפיים לגביו אך ידוע כי הוא למד תורת השיר מפיו של רבי יצחק בן-לוי, מגדולי חוקרי הלשון העברית, ודן עימו בדקדוק ובמשמען של מילים מקראיות. את פרנסתו הרוויח מרפואה כל חייו ואף חיבר ספר ברפואה. הוא שקד ללמוד את דקדוק הלשון העברית, פרשנות המקרא, לשון חכמים, ארמית התרגום, ארמית התלמוד והלשון הערבית. ריב"ג השקיע את כל מאמציו כדי להגיע אל ההבנה הנכונה של סוגיה או של מילה. מטרת חיבוריו ומאמציו הינה לפענח את כתבי המקרא באופן המדויק ביותר, כאשר את הישגיו הוא זקף לחסד האל באומרו: "ואיננו נעלם מאחד מאנשי החכמה עוצם הטרח אשר ימצאני בחבור הספר הזה ורוב היגיעה אשר תשיגני ב, וידע מי שתכונתו זאת, כי לא עשיתי זה להתפאר ולא כונתי בו לקנות שם, אבל הייתה כונתי בו להתקרב אל האלוהים ולהגיע אל גמולו הטוב, במה שאועיל מענייני למי שאיננו יודעים ואבאר מטעמיו למי שאיננו מכירים" (צוטט אצל ממן, 1990: עמ' 127).

חכמים נוספים בתקופתו עודדו אותו ללמוד את השפה והספרות הערבית ובמהרה הוא שילב את הספרות הערבית בכל המילונים והכתבים שפרסם. ריב"ג מעיד על עצמו שעיין בכתבי אנשי הלשון הערביים והודיע בחיבורו הגדול המסכם את משנתו הדקדוקית, כי לא יימנע מלהשוות לערבית. הוא קבע כי מבחינת תופעות הלשון – הערבית היא הלשון הקרובה ביותר לעברית. הוא נהג להשאל מן המדקדקים הערביים מונחים, רעיונות ושיטות ביאור. ברוב הפרקים בחיבורו הגדול, ספר דקדוק, נמצאים עקבות בולטים ומובהקים של המדקדקים הערביים, מבלי להזכיר את המקור הערבי, כאשר יש בהם השפעה ערבית בולטת ואפילו העתקות מילוליות. בהתפעלותו מן ההשוואות שהציג אף התבטא ואמר כי ההתאמה הזו בין לשון העברית ללשון הערבית היא נפלאה (בקר, 1993).

הגישה שנקט בכתביו היא גישה של פתיחות רבה וליברליזם. בני דורו האשימו אותו בכך שהיה מייחס את דעותיהם של אחרים לעצמו אבל הוא ראה זאת במסגרת מלאכתו להגיע אל ההסבר הנכון ביותר שיעזור לו למלא את החובה הגדולה ביותר- לימוד כתבי הקודש והכוונה העמוקה לידיעתם. הוא מסביר את דרכו: "...ומה שלא אמצא עליו עד מן המקרא, אביא עליו עד שיזדמן לי מן המשנה והתלמוד והלשון הארמי...ומה שלא אמצא עליו עד ממה שזכרתי ואמצא עליו העד מן הלשון הערבי לא אמנע להביא עד מן הגלוי בו ולא אזהר מקחת ראיה מהנראה ממנו, כאשר יזהר מזה מי שדעתו חלושה והכרתו מעטה מאנשי דורנו" (צוטט אצל חרל"פ, 2012: 57-58). ריב"ג צידד אם כן לא רק בהשוואה ללשון הערבית אלא גם בהשוואה לשפות ממשפחות אחרות.

מבחינה לקסיקוגרפית, ריב"ג ראה עצמו כממשיך דרכו של רבי יהודה חיוג', אשר הציג את תורת הפועל העלול בשני ספרים: "כתאב אלאפעאל ד'ואת חרוף אללין" (ספר הפעלים בעלי אותיות הנוח) ו"כתאב אלאפעאל ד'ואת אלמת'לין" (ספר הפעלים בעלי האותיות הדומות). הספרים עסקו במושגי יסוד בתורתו ועל תצורת הגזרות של הפועל העלול. ספרו הראשון של ריב"ג, 'כתאב אלמסתלחק' (ספר ההשגה) ערוך באותו סדר, כאשר לכל אחד מן השורשים הוא הביא תקריות רבות מן המקרא, לרוב ממוינות לפי המשמעויות, ובכל משמעות מסודרות הצורות בסדר הבניינים. באותם מקומות שבהם דברי חיוג' אינם ברורים, מציג ריב"ג ניתוח צורני מפורש יותר וגם השלמות ותיקונים אשר משקפים את כלל המילים מהמקרא שיש להביאן להשלמה (דותן, 2006).